

ВНЕСОК СВЯТИТЕЛЯ ІНОКЕНТІЯ (БОРИСОВА) У РОЗВИТОК КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ АКАДЕМІЇ ТА ЙОГО БОГОСЛОВСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ

THE CONTRIBUTION OF SAINT INNOKENTY (BORYSOV) TO THE DEVELOPMENT OF THE KYIV THEOLOGICAL ACADEMY AND HIS TEACHING AND ACADEMIC ACTIVITIES

Мета роботи – дослідити внесок святителя Інокентія (Борисова) в розвиток Київської духовної академії та його викладацько-академічну діяльність.

Для досягнення мети окреслено такі **завдання**:

- описати життєвий шлях святителя Інокентія;
- проаналізувати його діяльність як професора в київських та інших духовних школах;
- спробувати показати результати його діяльності на посаді викладача та ректора в духовній академії.

Об'єктом дослідження виступає діяльність єпископа Інокентія як ректора КДА.

Предметом дослідження є результати його адміністративної та богословської праці.

Актуальність теми дослідження. Знання власної історії завжди було ключовим фактором у про-

У статті проаналізовано життєвий шлях святителя Інокентія (Борисова) – ректора і викладача, видатного проповідника, церковного діяча та ієрарха, який служив на багатьох стародавніх кафедрах в Україні, підконтрольній на той час Російській імперії. Досліджено віхи життя архієпископа та його внесок в освіту Київської духовної академії, викладацьку та богословську діяльність. Описано дитинство святителя й період навчання, адже саме з цього часу починається формування його світогляду, який вплинув на його подальшу долю та діяльність. Приділено увагу його пастирському служінню у війську в період Кримської війни, де він був «ангелом-утішителем» для воїнів у госпіталях та на полі бою. Простежено ієрархічне зростання Інокентія Борисова, а також його діяльність

* Магістр Київської православної богословської академії.

** Master's degree of the Kyiv Orthodox Theological Academy.

цесі формування національної свідомості українського народу. Це також стосується і релігійної сфери. Вивчення внеску вітчизняних святих отців у богословську науку допомагає нам розвивати й поширювати богословську думку серед сучасників. Серед таких видатних ієрархів, чії праці залишаються корисними сьогодні, чільне місце посідає святий Інокентій (Борисов), професор, а потім і ректор Київської духовної академії, який виявив себе як багатогранна особистість, обдарований богослов і самовідданий святий, що залишив після себе багату богословську спадщину. Святий Інокентій жив і працював в історичному середовищі, коли вітчизняне богослів'я перебувало на стадії формування. Зараз же, у ХХІ ст. перед нами постає чимало викликів, через які ми мусимо захищати те, що свого часу подарували нам святі отці нашої української землі. У випадку зі святим Інокентієм Борисовим мова йде не лише про богослів'я, а й про навчання, правильний підхід до релігійної освіченості та правильне її сприйняття. Говорячи про результати діяльності архієпископа Інокентія, ми розкриваємо не лише погляди святого щодо освіти, а показуємо ту величезну богословську спадщину, яка має потенціал для богословської науки зокрема і для історії духовно-богословської освіти взагалі.

Про постать Інокентія Борисова чимало писали його сучасники, а саме: прот. Т. Буткевич «Инокен-

в сані архимандрита, єпископа та архієпископа. Акцентовано увагу на професорській діяльності святого як визначного викладача свого часу, який умів завоювати щире увагу студентів. Проаналізовано адміністративні заходи ієрарха у сфері реформування тодішньої системи навчання в Київській духовній академії. Схарактеризовано також особливі якості святого, зокрема його феноменальну пам'ять, завдяки якій він легко цитував святих отців латинською та грецькою мовами, Старий і Новий Завіти, без підготовки міг виголосити проповідь.

Ключові слова: Інокентій Борисов, Київська духовна академія, реформа богослів'я.

The article analyzes the life path of Saint Innokenty (Borysov), rector and teacher of Kyiv theological schools, an outstanding preacher, church figure and hierarch, who served in many ancient chairs in Ukraine, which was under the control of the Russian Empire at the time. The milestones of the archbishop's life and his contribution to the education of the Kyiv Academy were studied. The results of his teaching and academic activities are also described. The work mentions the saint's childhood and the period of study, because it is from this time that the formation of his worldviews begins, which influenced his further fate and activities. Attention is paid to his pastoral labors in the army during the Crimean War, where he was a

тий Борисов, бивший архієпископ Херсонський», Т. В. Барсов – російський державний діяч, який свого часу був оберсекретарем Священного Синоду РПЦ, М. Левитський «Высокопреосвященный Иннокентий, архієпископ Херсонский и Таврический», І. Палімпсетов «Мои воспоминания об Иннокентии, архієпископе Херсонском и Таврическом», ієромонах Іоасаф (Гапонов) «Воспоминания о Преосвященном Иннокентии, архієпископе Херсонском и Таврическом».

Виклад основного матеріалу.

Святитель Інокентій (в миру Іван Олексійович Борисов) народився 1800 р. у місті Єльці в сім'ї священника Успенської церкви Олексія Борисова. У батьківському домі Іван вивчив слов'янську абетку, Часослов та Псалтир і навчився письма. У 1819 р. Іван Борисов закінчив курс семінарського навчання на відмінно і вступив до Київської духовної академії. Тут він вдався до вивчення наук із таким запалом, що іноді цілі ночі проводив за книгою. Підкоряючись внутрішньому покликанню, найбільше він займався складанням і обробкою проповідей.

У 1823 р. 23-річний Іван Олексійович закінчив повний курс академічного навчання першим магістром і був призначений до Санкт-Петербурзької духовної семінарії на посаду інспектора і професора церковної історії, але не минуло й трьох місяців, як він обійняв посаду ректора Санкт-Петербурзького Олександрівського духовного училища. Тут же він прийняв постриг у чернецтво з ім'ям Інокентій і був висвячений у сан ієромонаха. У грудні 1824 р. отця Інокентія призначено бакалавром богословських наук у Санкт-Петербурзьку духовну академію, а ще через кілька місяців її інспектором та екстраординарним професором. У березні 1826 р. його зведено в сан архимандрита.

21 листопада 1836 р. у Казанському соборі Санкт-Петербурга на свято Введення до храму Пресвятої Богородиці відбулася хіротонія архим. Інокентія на єпископа Чигиринського. У берез-

comforting angel for soldiers in hospitals and on the battlefield. Hierarchical growth of Innokenty Borysov, as well as his activities in the ranks of archimandrite, bishop and archbishop, are traced. Attention is paid to the saint's professorial activity because he was an outstanding teacher of his time who knew how to win the sincere attention of students. The moment of the hierarch's administrative work is shown in the form of his achievements in the reformation of the then education system in the Kyiv Theological Academy. The saint's special skills were also characterized, namely his phenomenal memory, thanks to which he easily quoted the holy fathers in Latin and Greek, the Old and New Testaments, and could deliver a sermon without extra preparation.

Key words: Innokenty Borysov, saint, archbishop, academy, development.

ні 1840 р. його призначено на кафедру єпископа Вологодської єпархії. Тут він залишався 9 місяців і був переміщений до Харківської єпархії. Його служіння в Харкові тривало близько семи років. За цей час він відновив Охтирський і Святогірський монастирі, відкрив Микільську жіночу обитель. Владиці належить ідея заснування урочистої хресної ходи в Харкові з нагоди перенесення до міста з Курязького монастиря чудотворної ікони Божої Матері [Димитрій Рудюк, митр., Клос В., прот., 2013, с. 164].

У 1845 р. владика возведено в сан архієпископа і через 3 роки призначено в Херсонсько-Таврійську єпархію, де різноетнічна православна паства безупинно зазнавала згубного впливу татар, євреїв та німецьких колоністів. В останні роки свого святительства преосвященний Інокентій брав найжвавішу архипастирську участь у лихах Кримської війни і мав дуже благотворний вплив на воїнів. Велич духу святителя Інокентія виявилася й у відвіданні ним страждальців-воїнів у лазаретах, де лютував заразливий тиф і де можна було бачити всю тяжку скорботу, всі страждання, породжені війною. У битвах він обходив ряди військ, підбадьорюючи солдат. І тут мужній пастир-батько був ангелом-утішителем страждених. На коронацію Імператора Олександра II архієп. Інокентія призначили членом Святішого Синоду. Важка праця і тривоги надломилі здоров'я славетного архипастиря. Владика захворів, перебуваючи в Севастополі під час битви російських військ із ворогом, і по дорозі до Одеси помер у Херсоні 25 травня 1857 р. у світле свято Живоначальної Трійці. Канонізований Російською Православною Церквою у 1997 р.

Наступниця стародавньої Києво-Могилянської колегії – Київська духовна академія, є одним із найстаріших вищих духовних навчальних закладів нашої землі, має віковий досвід духовно-наукової роботи та непорушні традиції у поєднанні з духовно-практичною стороною життя Церкви. Святитель Інокентій протягом дев'яти років обіймаючи посаду ректора КДА, зробив великий внесок у розвиток нашої alma mater [Православная жизнь, 2015].

27 серпня 1830 р. архим. Інокентія (Борисова) призначено на посаду ректора Київської академії, а потім і на посаду професора богословських наук КДА. Він також став настоятелем Києво-Братського Богоявленського монастиря. Свого часу святителя за проповіді, які він виголошував, називали навіть «російським Золотоустом». На жаль, таке явище, як часта зміна ректорів духовної школи, зовсім не сприяло розвитку

академії. Але з приходом архим. Інокентія настав тривалий період його ректорства, і цей час і по сьогодні є одним із найуспішніших періодів в історії КДА [Димитрій Рудюк, митр., Клос В., прот., 2013, с. 164].

У діяльності преосвященного Інокентія в академії можна виділити професорську та адміністративну складові. За дев'ять років, присвячених школі, він удосконалив навчальний процес, ретельно підбирав професорсько-викладацький склад, а також, що важливо, покращував матеріальне та побутове становище вихованців Київської академії.

Владика Інокентій був людиною веселою. Його душа була відкрита кожному. При ньому академічна корпорація «думала з ним одну думу, жила з ним одним життям». Правильніше, напевно, було б сказати, що це була навіть не корпорація, а скоріше одна велика родина, яка мала одну мету, що й приваблювало до нього сучасників. На це вказує той факт, що йому було присвячено низку праць відразу ж після його смерті.

Його лекції часто були імпровізованими і «вирізнялися сміливістю, навіть деякою самовпевненістю, теоретичною думкою, новим оригінальним ставленням до питань богословської науки і живим, часто поетичним, викладом богословських трактатів, особливо привабливим після сухого латинського викладу наукових систем» [Тузов, 1908, с. 193]. У його біографічній записці сказано: «отець Інокентій незабаром затьмарив своїми лекціями, які він зазвичай викладав напам'ять». Лекції святителя Інокентія у Київській духовній академії відображають загалом основну лінію богослів'я святителя; тут студенти дізнавалися, наприклад, що «...дух релігії є духом повного розвитку душевних сил. Ніяка наука, ніяка добра дія, ніяка суто насолода не зайві для релігії» [Сухова, 2006, с. 62].

Маючи феноменальну пам'ять, святитель міг вільно цитувати Книги Священного Писання Старого і Нового Завітів, а також думки Святих Отців і Вчителів Церкви грецькою та латинською мовами. За словами сучасників, студенти підкуповували або підмовляли сторожа, щоб він не дзвонив у дзвіночок під час професорських читань ректора. Для складання своїх лекцій він користувався джерелами західної богословської літератури. Він самостійно працював із першоджерелами. Нововведення та ерудицію в богослів'ї багато хто зустрів вороже. Одночасно проти нього було порушено навіть «секретне дізнання» про його спосіб думок і викладання лекцій, але закінчилося повним виправданням. Приводом послужили його лекції в СПбДА та

КДА, які були записані його студентами. Йому наказали дати письмове пояснення з п'яти пунктів, від чого святий відмовився, спростувавши те, що тексти належать його руці.

Глибоко переконаний у необхідності та можливості «повної солідарності» віри й знання, релігії та науки, святий Інокентій Херсонський прагнув надати всьому богослів'ю більш яскравого самостійного вигляду і вивести його зі старих «схоластичних форм» у нові форми. Він широко застосовував до богослів'я історичний метод. Вплинув на російських богословів своїм авторитетом, навколо нього склалася богословська школа, до якої належали архієп. Димитрій (Муретов), прот. Ф. Ф. Сідонський, прот. Ф. А. Голубинський, Чернігівський архієп. Філарет (Гумілевський), Смоленський єп. Іоан (Соколов) та ін. Палким шанувальником святого Інокентія (Борисова) був А. С. Хом'яков.

Твори владики з догматичного богослів'я друкувалися як окремі трактати і являють собою, в основному, розділи курсу лекцій, прочитаних під час ректорства в Київській духовній академії в 1831–1833 роках (хоча, можливо, окремі розділи було створено раніше). «Власноручно складений ним конспект починається пролегоменами, які розкривають завдання богословської науки; потім Інокентій логічно переходить до постановки питання, що є релігія, зокрема християнська» [Православная жизнь, 2015].

На перший погляд може здатися, що конспект Інокентія Херсонського ніби повторює конспект лекцій, прочитаних першим ректором відтвореної в 1819 р. КДА архим. Мойсеєм (Богдановим-Платоновим-Антиповим), однак у конспекті святого Інокентія є відмінності, у ньому є весь склад богословських наук. Загальне вчення про християнську релігію тут є «вузлом», у якому поєднуються і набувають свого специфічного значення окремі богословські науки.

Грунтуючись на ідеї Царства Божого, за святим Інокентієм Херсонським, християнське вчення можна ділити на три частини: «вчення про Бога як засновника морального царства; вчення про Бога як відновника цього царства; вчення про Бога як Судді свого Царства» [Нравственная антропология, 1869, с. 552].

Зв'язавши весь план однією ідеєю, він переробляє кожен цю складову. На початку він ставить вчення про Предвічну Раду Божу про відновлення та порятунок людини – чого не було в плані архим. Мойсея; з більшою чіткістю розкриває вчення про пророке, первосвященницьке та царське служіння Ісуса

Христа; очищає вчення про засоби отримання порятунку від лютеранських нашарувань; нарешті, конспект Інокентія в рубриці про царське служіння Ісуса Христа заповнює вчення про Церкву, яке відсутнє в попередньому конспекті догматики.

Як досвідчений адміністратор владики звернув увагу на розподіл і програму предметів, що викладаються в академії. На його думку, богословський курс далеко не повний, причому не вистачає саме тих складових, які мають спрямовувати богословське знання до мети духовної освіти та передавати майбутньому пастиреві «характер своєї Православної Церкви». Історія Російської Церкви пропонується у фрагментарному, «розірваному вигляді», полеміка нагадує «воїна, який захищає вітчизну, в якій він не бував», а «Богослужіння, Ієрархія та Церковне благочиння» зовсім відсутні в курсах духовних академії.

На думку, Інокентія (Борисова), богословська освіта, яка дається студентам академії, не має достатньої ґрунтовності, повноти та практичної спрямованості і не може у належній повноті відповідати своїм завданням. Святитель виділяє шість дисциплін, якими необхідно посилити богословський курс: символіка Православної Церкви, патрологія, літургіка, церковна географія та статистика, пастирське богослов'я і педагогіка. Самостійне існування кожної з цих дисциплін наприкінці 1830-х рр. вимагало вагомого обґрунтування. Також особливу увагу він звертає на обов'язковість викладання пастирського богослов'я, яке до цього включалося у вигляді фрагментів у курс церковного красномовства. Доречність пастирської підготовки в академіях оцінювалася неоднозначно: пастирськими школами були семінарії, перед академіями ставилися інші завдання [Сухова, 2006, с. 57–59, 61–64, 77–78]. Але святитель Інокентій наполягає, що «вихованець Академії призначений бути Пастирем Церкви». Тому потрібен цілісний самостійний курс пастирського богослов'я, у складі якого церковне красномовство отримає свою свідомість і нове життя. Нарешті, педагогіка у духовних академіях також необхідна, оскільки вони виконують функцію педагогічних інститутів духовного відомства.

Таким чином, скоригувавши склад богословського курсу, святитель Інокентій пропонує осмислено побудувати систему освіти майбутнього богослова та пастиря, виявити внутрішню логіку і взаємозв'язок складу та послідовності елементів. Усі богословські дисципліни святитель Інокентій поділяє на підготовчі (систематичне введення в коло богословських наук; бібліологія, або введення в Священне Писання; символіка, або

введення у вчення Православної Церкви; патрологія, або введення у вчення Отців Церкви; священна герменевтика; церковна географія; загальна та вітчизняна; церковна історія загальна й вітчизняна); науки, що становлять саму систему богослів'я («релігіозистика», до якої включаються догматика та мораль; і «еклезіастика», або вчення про Церкву, до якої включаються літургіка та канонічне право); науки прикладні (пастирське богослів'я разом із церковним красномовством; викривальне богослів'я і богословська педагогіка) [Сухова, 2010, с. 73–74].

За зауваженням професора Ф. І. Тітова, «святитель поширив читання з філософії, дав кращу постановку герменевтиці та викривальному богослов'ю, відновив викладання еклезіастики та церковного законодавства. В академії запровадили нові предмети, відповідні західному рівню наукового розвитку. Святитель Інокентій Херсонський сформував ціле покоління богословів та вчених, беручи активну участь у перебудові духовно-навчальних закладів і складанні нових програм для академічних та семінарських курсів. «З часу ректорства архим. Інокентія в академічній науці помічається новий, більш жвавий, вільний і широкий розвиток богословської думки», – зауважує професор І. І. Малишевський. Указаний період професор О. П. Лопухін справедливо називає «блискучим періодом історії Київської духовної академії» [Православная жизнь, 2015].

Не можна не звернути увагу на підвищення статусу канонічного права в концепції святителя Інокентія. Наприкінці XVIII ст. у російських духовних школах елементи канонічного права включалися до пастирсько-практичного поділу богословського класу. Канонічне право визначено в саме ядро богословської системи, тобто стає не прикладним, а теоретичним, причому становить одну з двох частин еклезіастики.

Пропонувалося організувати у духовних академіях два спеціальні напрямки – канонічне право та місіологію, відокремивши на це частину вихованців духовних академії та звільнивши їх від слухання окремих богословських предметів. Ці напрямки, на думку святителя, логічно було б пов'язати з конкретною академією – Казанською, яка згодом мала відкритися. У всіх цих елементах духовно-навчальної концепції святителя Інокентія можна побачити певні тенденції католицької богословської освіти – зрозуміло, не старі, пов'язаної зі схоластикою, а сучасної святителю.

Пильну увагу приділяє святитель Інокентій проблемі спеціальної підготовки науково-педагогічних кадрів. Вона в ду-

ховних академіях відсутня, і кожен випускник академії, ставши наставником, «тримається свого методу викладання, або, точніше сказати, не тримається жодного, йде і веде за собою цілий клас навпомацки». Результатом є «нерозсудливі поширення чи скорочення наук», «захоплення іноземними книгами», «схильність до порожнього блиску у викладанні з нехтуванням суттєвим» тощо. Педагогічні заняття треба неодмінно запровадити, але з розумінням: вони мають бути більш практичними, а не теоретичними і полягати у «зразковій вправі» студентів у викладанні лекцій [Сухова, 2010, с. 56–58]. Чимало шкідливих наслідків має і сам принцип, який укорінився в духовній школі: призначення викладачів зі шкільної лави. Якщо випускник потрапляє на викладацьке місце у свою академію та постає у статусі наставника своїм колишнім товаришам, йому важко завоювати справжній авторитет. Нестача досвіду та часу змушують представляти слухачам вичитане з іноземних книг і приваблювати новизною. Якщо випускник потрапляє викладачем у семінарію, то семінаристи приречені на слухання фрагментів академічних лекцій, які ніяк не пристосовані до їх сприйняття. Набутий досвід використовується не завжди, бо, намучившись на навчальному шляху, випускник академії, відпрацювавши належний термін, йде з розчаруванням із духовно-навчального відомства на інші служіння. А його наступник, який прийшов з академії, повторює цей тернистий шлях, приносячи в жертву свій ентузіазм та нові покоління семінаристів.

Владика Інокентій пропонував заснувати в академіях «запас власних кандидатів на звання викладачів», яким ставилося би в обов'язок набувати викладацького досвіду під керівництвом досвідчених наставників і займатися розробкою відділів тієї чи іншої науки. Ці найкращі випускники як стажисти могли б «бути вживаними в полегшенні інших викладачів і виправляти різні вчені доручення кожної дисципліни» [Сухова, 2010, с. 58].

Період ректорства архієп. Інокентія Херсонського був одним із найкращих та найуспішніших періодів за всю майже 400-річну історію КДА. За дев'ять років ректорства святитель Інокентій повністю переналаштував духовну школу як у системі викладання, так і в побутовому житті.

Лекції святителя являють значну новизну у розвитку та становленні вітчизняної догматичної науки та є першим систематичним викладом догматики, що групує матеріал у такому порядку, що дійшов і до наших днів.

За достойне служіння та управління академією і за прекрасне використання повчального дару слова 26 березня 1839 р. ректора Інокентія було представлено до ордена св. Анни I ступеня. Крім того, преосвященний Інокентій мав безліч нагород, премій, подяк, орденів. Зокрема, за надзвичайне старання і вчені заслуги, згідно з указом Священного Синоду (від 27 січня 1836 р.), йому надано особисто ступінь архимандрита першокласного монастиря з правом першостояння перед усіма іншими архимандритами першокласних монастирів, які перебували у відомстві Київського навчального округу [Димитрій Рудюк, митр., Клос В., прот., 2013, с. 164].

Паралельно з посадою ректора академії святитель перебував на посаді настоятеля Золотоверхого монастиря з жовтня 1836 по березень 1841 рр. [Димитрій Рудюк, митр., Клос В., прот., 2013, с. 164].

Висновок

Підсумовуючи, зауважимо, що на богословській ниві святителя Інокентія проявляється прагнення утвердити й розкрити повноту людства у втіленому Бозі. Він широко використовував посібники західної богословської літератури, переважно протестантської, самобутньо працюючи з першоджерелами. У школі він увів нові предмети для викладання, які відповідали тодішньому рівню наукового розвитку, який був на Заході.

Він брав активну участь у перебудові духовно-навчальних закладів, у складанні нових програм академічних та семінарських курсів. «Нововведення» у його богослів'ї багато хто зустрів вороже, навіть був влаштований допит за методикою викладання. Святителя Інокентія можна схарактеризувати як людину з надзвичайною пам'яттю і невичерпною уявою, з досконалим даром слова, людину зі світлим розумом і даром творчості, людину винахідливу та оригінальну, яка дивовижно це все поєднувала в собі.

---

1. Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту в українському перекладі з паралельними місцями та додатками; [пер. Патріарха Філарета (Денисенка)]. Київ: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. 1416 с.

2. Барсов Н. А. Иннокентий (Иван Алексеевич Борисов). *Русский библиографический словарь*. Москва, 1909, т. 8. 756 с.

3. Димитрій (Рудюк), митр., Клос В., прот. Киево-Михайлівський Золотоверхий монастир. Київ, 2013. 416 с.

4. Записки святителей Иннокентия (Борисова) и Филарета (Дроздова) о духовных школах / Публ., вступ. ст. и примеч. Н. Ю. Суховой. *Филаретовский альманах*. Вып. 6. Москва, 2010. 91 с.

5. Мальшевский И. И. Историческая записка о состоянии Киевской духовной академии в истекшее пятидесятилетие. *Труды Киевской духовной академии*. 1869. № 11/12. С. 94–98.

6. Нравственная антропология. *Сб. из лекций бывш. профессоров КДА: архим. Иннокентия, прот. И. М. Скорцова, П. С. Авсенева (архим. Феофана) и Я. К. Амфитеатрова*, изд. Академией по случаю 50-летнего юбилея ее. Киев, 1869. С. 552.

7. Певницкий В. Ф. Речь о судьбах богословской науки в нашем отечестве. *50-летний юбилей КДА*. Киев, 1869. С. 193.

8. Сочинения Иннокентия архиепископа Херсонского и Таврического: В 6 томах. Изд. 2-е. Санкт-Петербург: Изд. И. Л. Тузов, 1908. / Т. 6. 985, III с. / О религии вообще; О религии откровенной; О религии христианской. 658 с.

9. Сухова Н. Ю. Высшая духовная школа: проблемы и реформы (вторая половина XIX века). Москва, 2006. 900 с.

Електронні ресурси

10. Открытая православная энциклопедия «Древо». Иннокентий (Борисов)/ URL: <https://drevo-info.ru/articles/12076.html>.

11. Православная жизнь. Константин (Коваль), иеромонах. Святитель Иннокентий (Борисов) и его вклад в развитие КДА. URL: <https://pravlife.org/uk/node/2691>.

---

1. Bibliia. Knyhy Sviashchennoho Pysannia Staroho ta Novoho Zavitu v ukrainskomu pereklyadi z paralelnymy mistsiamy ta dodatkamy; [per. Patriarkha Filareta (Denysenka)]. Kyiv: Vydannia Kyivskoi Patriarkhii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu, 2004. 1416 s.

2. Barsov H. A. Innokentii (Ivan Alekseevich Borisov). Russkii bibliograficheskii slovar. Moskva, 1909, t. 8. 756 s.

3. Dymytrii (Rudiuk), mytr., Klos V., prot. Kyievo-Mykhailivskiy Zolotoverkhyi monastyr. Kyiv, 2013. 416 s.

4. Zapiski sviatitelei Innokentii (Borisova) i Filareta (Drozdova) o dukhovnykh shkolakh / Publ., vstup. st. i primech. N. Iu. Sukhvoi. Filaretovskii almanakh. Vyp. 6. Moskva, 2010. 91 s.

5. Malyshevskii I. I. Istoricheskaiia zapiska o sostoianii Kievskoi dukhovnoi akademii v istekshee piatidesiatiletie. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*. 1869. № 11/12. S. 94–98.

6. Nravstvennaia antropolohiia. Sb. iz lektzii byvsh. professorov KDA: arkhim. Innokentii, prot. I. M. Skvortsova, P. S. Avseneva (arkhim. Feofana) i Ia. K. Amfiteatrova, izd. Akademii po sluchaiu 50-letneho iubilieia ee. Kiev, 1869. S. 552.

7. Pevnitskii V. F. Rech o sudbakh bohoslavskoi nauki v nashem otechestve. 50-letnii iubilei KDA. Kiev, 1869. S. 193.

8. Sochineniia Innokentia arkhiepiskopa Khersonskoho i Tavrisheskoho: V 6 tomakh. Izd. 2-e. Sankt-Peterburh: Izd. I. L. Tuzov, 1908. / Т. 6. 985, III s. / O relihii voobshche; O relihii otkrovennoi; O relihii khristianskoi. 658 s.

9. Sukhova N. Iu. Vysshaiia dukhovnaia shkola: problemy i reformy (vtoaria polovina XIX veka). Moskva, 2006. 900 s.

Elektronni resursy

10. Otkrytaia pravoslavnaia entsiklopediia «Drevo». Innokentii (Borisov)/ URL: <https://drevo-info.ru/articles/12076.html>.

11. Pravoslavnaia zhizn. Konstantin (Koval), ieromonakh. Sviatitel Innokentii (Borisov) i eho vklad v razvitie KDA. URL: <https://pravlife.org/uk/node/2691>.